

Я. Ю. Орленко,
к. е. н., докторант, Донецький державний університет управління

ФОРМУВАННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ З ПОЗИЦІЙ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА

В статті визначено основи формування продовольчої безпеки України з позицій розвитку аграрного сектору; запропоновано шляхи подолання негативних тенденцій у аграрному секторі України.

In this article the principles of the formation of food security of Ukraine with the positions of the agricultural sector, suggests ways to overcome negative tendencies in the agrarian sector of Ukraine.

Ключові слова: аграрний сектор, державне регулювання, продовольча безпека, управління, формування.

ВСТУП

Початок XXI століття ознаменувався тим, що агропромисловий комплекс (АПК) як основний суб'єкт формування продовольчої безпеки України, ввійшов у стадію глибоких і радикальних змін, характерними ознаками яких стали структурні зміни в інвестиційній політиці держави, перехід на економічні методи господарювання, реформування земельних відносин. Позначилися сприятливі результати: прискорились темпи розвитку виробництва, покращився фінансовий стан суб'єктів господарювання, певною мірою стабілізувалась прибутковість основних галузей аграрного сектору. В той же час продовольча проблема як складова продовольчої безпеки нашої держави залишається болючою проблемою суспільства. На ринку продуктів харчування зберігається ще значна напруга, що викликає справедливі нарікання населення.

Дослідженням формування продовольчої безпеки України з позицій розвитку аграрного сектору займалися відомі вчені, серед яких слід виділити Л. Канторовича, А. Маршалла, Т. Мальтуса, Д. Рікардо, А. Сміта та ін. Питанням державного регулювання забезпечення продовольчої безпеки приділяли увагу українські та зарубіжні учені. Серед українських авторів слід виділити, зокрема, Ю. Білика, П. Борщевського, В. Гейця, Л. Дейнеко, М. Корецького, О. Кочеткова, І. Лукінова, Р. Маркова, П. Саблука, В. Трегубчука, В. Юрчишина та ін. Серед зарубіжних теоретиків питаннями забезпечення продовольчої безпеки займалися такі вчені, як В. Балабанов, Є. Борисенко, Є. Серова та ін. Проте і досі існує потреба у визначенні пріоритетних напрямів формування продовольчої безпеки з позицій розвитку аграрного сектору.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Визначити основи формування продовольчої безпеки України з позицій розвитку аграрного сектору; запропонувати шляхи подолання негативних тенденцій у аграрному секторі України.

РЕЗУЛЬТАТИ

Верховна Рада, Президент і Кабінет Міністрів України продовжують вдосконалювати формування основ аграрної політики, яка націлена на радикальне розв'язання продовольчої проблеми і прискорення розвитку аграрного сектору України. Наріжним каменем цієї політики поставлено задачу суттєвого покращення положення на ринку продовольства, а у майбутньому — забезпечення виробництва сільськогосподарських продуктів у кількості та асортименті, достатньому для стійкого продовольчого споживання.

Головні з них — формування соціальних і економічних відносин в аграрному секторі, перетворення селян у реаль-

них господарів землі, розвиток їх самостійності, ініціативності та підприємливості. Без таких передумов не спрацюють ні інвестиційні вкладення, ні техніка, а віддача від уже створеного в АПК виробничого потенціалу залишиться невисокою.

Всебічне вивчення сучасних тенденцій сільськогосподарського виробництва не можливе без системного підходу, який дозволяє виявити весь спектр напрямів розвитку галузі. Згідно з основами теорії систем сільськогосподарське виробництво розглядають як основну складову (підсистему) єдиного народногосподарського комплексу країни. Разом з тим, вона (тобто підсистема) є і системою вищого порядку для різноманітних підсистем, таких як зерновиробництво, овочівництво, буряківництво, скотарство (м'ясне і молочне), вівчарство тощо.

Системний підхід до вивчення проблем розвитку такої структури, як АПК, дає змогу виявити основні факторні ознаки її функціонування як з соціальної, так і економічної позицій, де під факторами розуміють рушійні сили, умови, необхідні для здійснення господарських процесів, а також причини, що впливають на результати останніх.

Відповідно до теорії економічного розвитку, здебільшого розглядаються виробничо-економічні та соціально-економічні чинники ефективності функціонування систем економічного характеру. Перші визначають собою умови, необхідність яких визначається господарською діяльністю, а також технічними, організаційними і господарськими заходами, які безпосередньо впливають на результати такого характеру діяльності. В сільському господарстві до них належать: ресурси (земля, робоча сила, основні та оборотні фонди); природнокліматичні умови; техніко-економічні (механізація та автоматизація виробничих процесів, впровадження нових сортів культур і порід тварин, досягнень науки тощо); технологічні; організація виробництва й управління. Соціально-економічні чинники класифікують як джерела, рушійні сили, закладені в сферу виробництва, що чинять вплив на умови життя, побут і відпочинок. До них належать: соціальний розвиток села; умови життя і праці селян; матеріальне стимулювання й інтерес виробників; ініціатива і ставлення до праці; власність на землю та засоби виробництва; духовний і освітній розвиток; психологічний мікроклімат. Визначити їх пріоритетність досить складно, оскільки усі чинники тісно переплітаються між собою, їх дія не завжди цілеспрямована, тим паче, що в одні часові періоди на перший план виходить дія одних чинників, у другі — інших.

У сучасних умовах розвитку АПК України визначальною слід вважати дію сукупності соціально-економічних чинників, оскільки аграрний комплекс не може не реагувати на ті тенденції, які притаманні національній економіці, харак-

Таблиця 1. Питома вага аграрного сектора в економіці України, %

Показник	2000 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Частка аграрного сектора в загальному обсязі валового внутрішнього продукту (у фактичних цінах)	32,5	21,5	18,1	15,0	16,5	17,2	16,9
Частка аграрного сектора у загальному обсязі валової доданої вартості (у фактичних цінах)	16,3	10,4	8,6	7,5	7,9	8,3	8,2
Частка основних засобів аграрного сектора	10,2	6,0	4,8	3,4	3,0	2,8	2,6
Частка найманих працівників аграрного сектора	18,9	10,1	8,8	7,6	6,9	6,6	6,2

терні ознаки розвитку якої позначились загальною соціально-економічною кризою 90-х років.

Розглядаючи сільське господарство як складну систему, можна припустити, що її основу формують ряд секторів, перший із яких об'єднує у собі сільськогосподарські підприємства, другий — селянські (фермерські) господарства, а третій — особисті господарства населення, які різняться не тільки типорозмірами, а й соціально-економічним змістом. До особливого сектора слід віднести структури кооперативного характеру, оскільки вони можуть об'єднувати вище перераховані. До сектора сільськогосподарських підприємств відносять господарства товарного типу, основним результатом діяльності яких є рівень отриманого ними прибутку. Функціональне призначення особистих господарств пов'язують із задоволення потреб сільських сімей в продуктах харчування, з частковою орієнтацією на ринок. Селянські (фермерські) господарства займають проміжне становище, оскільки забезпечують потреби фермерських сімей у продуктах харчування і постачають продукцію на ринок. Різниця між двома останніми секторами лежить у правовому їх статусі, оскільки СФГ можуть набувати статусу юридичної особи, у той час як особисті господарства таким правом не наділені. З іншої сторони, мінливість ринкового середовища впливає на їх поведінку. Так, зміна правового стану і економічної ситуації, характерного для сучасного періоду розвитку аграрного сектора, в секторі сільськогосподарських підприємств призвело до скорочення, спрощення внутрішньогосподарської структури виробництва, в той час як особисті господарства в таких умовах розширили виробництво продукції.

З позицій системного аналізу оцінка сучасного стану аграрного сектора була б неповною без повноцінного і пред-

метного аналізу тих ситуацій і дій, що тією чи іншою мірою вплинули на його розвиток.

Так, у 2010 р. частка аграрного сектора економіки у загальному обсязі валової доданої вартості всіх галузей економіки склала 8,2 % (у 2009 р. — 8,3 %), а обсяг агровиробництва у фактичних цінах становив 184,9 млрд грн. У масштабі України на аграрний сектор еко-

номіки припадає близько 16 % усього зайнятого населення. При цьому у довгостроковому плані простежується позитивна динаміка щодо його зростання, хоча в окремі роки з несприятливими погодними умовами мають місце значні коливання в обсягах виробництва аграрної продукції (табл. 1).

Аграрний сектор, як свідчать дані табл. 1 та рис. 1, займає чільне місце в економіці країни. Максимального рівня його частка у валовому внутрішньому продукті сягала у 2000 р. і становила 32,5 %, мінімального у 2007 р. — 15 %. В останні роки вона варіюється на рівні 15—17 %. Питома вага основних засобів сільськогосподарського призначення складає в 2010 р. 2,6 % від наявних в країні основних засобів.

Частка найманих працівників аграрного сектору мала найвищий показник в 2000 р. — 19,9 %. В 2010 р. простежується їх зменшення до 6,2 %, що вказує на певні упущення та прорахунки в діяльності аграрного сектора економіки. Такі коливання є свідченням необхідності пошуку резервів розвитку економічної діяльності в цій сфері.

Аграрний сектор економіки країни — це цілісний комплекс, тісно пов'язаний з природними умовами, ресурсами, технічними можливостями та кваліфікованими спеціалістами. У 2010 р. на території країни виробництвом аграрної продукції займалося 56 тис. аграрних підприємств різних організаційно-правових форм господарювання (включаючи фермерські господарства), які використовували 21,6 млн га сільськогосподарських угідь.

У господарських товариствах зосереджено 49,1 % цих угідь, у фермерських господарствах — 20,0 %, у приватних підприємствах — 16,0 %, у виробничих кооперативах — 4,6 %, у державних підприємствах — 2,6 %, у підприємствах інших форм господарювання — 7,7 %. Із загальної кількості підприємств близько 15 тис. становлять господарські товариства, приватні, державні та інші підприємства і кооперативи (крім фермерських господарств), з яких 15,8 % підприємств мають площу до 100 га, 17,3 % — від 100 до 500 га, 11,2 % — від 500 до 1000 га, 14,1 % — від 1000 до 2000 га, 18,8 % — понад 2000 га. Середній розмір господарства становить 1169 га сільськогосподарських угідь [7].

Детальний аналіз кількості сільськогосподарських підприємств приведено в табл. 2. Як свідчить аналіз даних табл. 2, кількість аграрних підприємств незначно зменшилася в 2010 р. порівняно до 2006 р. всього на 2,4 %. У загальній структурі питоми вагу значно зменшили виробничі кооперативи, їх кількість зменшилася — на 30,7 %. Це є наслідком реформи аграрного сектора, зокрема щодо зменшення виробничих кооперативів у галузі, як таких, де процеси реформування виробничих відносин та форм власності

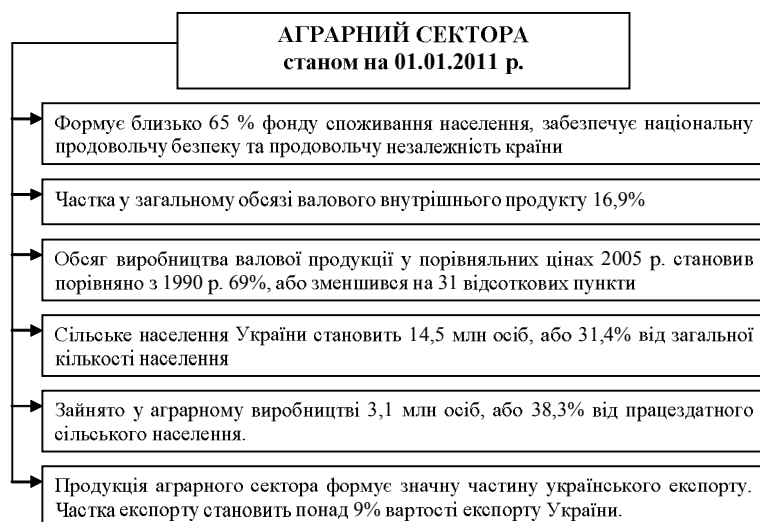

Рис. 1. Місце аграрного сектора в економіці держави та стан його розвитку

не закінчилися. Таким чином, пошук найбільш конкурентоспроможних та ефективних організаційно-правових форм господарювання на селі триває.

На кінець 2010 р. налічувалося 41726 фермерських господарств, у власності та користуванні яких знаходилося 4,3 млн га сільгоспугідь, з них 4,2 млн га ріллі. Середній розмір фермерських наділів у 2010 р. проти 2009 р. збільшився на 0,7 га і становив 103,3 га. Площі земель фермерів розширюються як шляхом укрупнення самих господарств, так і оренди земельних часток. Орендовані землі фермерських господарств станом на кінець 2010 р. склали 79,9 % загальної площі землі, яка є в їх користуванні [7].

Аграрний сектор — один з найбільших галузей народного господарства, що залучає природні ресурси в економічний обіг. Українські сільськогосподарські угіддя становлять 0,8 % площі сільськогосподарських земель світу [4, с. 5].

У незалежній Україні досить болісно відбувся процес переходу сільськогосподарського виробництва від адміністративно-командних умов функціонування до нових ринкових. Система господарювання на селі, що склалася на 1998 р., була вкрай не ефективною. Незважаючи на те, що держава вклала 4,7 млрд грн. асигнувань в матеріально-технічні ресурси, 93 % господарств залишалися збитковими. В той час як приватний сектор, не маючи державної підтримки, приніс 30 млн грн. прибутків [2, с. 162]. Протягом 90-х років валова продукція сільського господарства в Україні зменшилась більш ніж на 50 % (табл. 3).

Як свідчать дані табл. 3, більш стійкою проявила себе галузь рослинництва, адже темпи зменшення виробництва продукції рослинництва значно менші, ніж її скорочення у тваринництві. Так, обсяги сільськогосподарського виробництва у порівнянні з 1990 р. є набагато нижчими. В 2000 р. виробництво валової продукції сільського господарства становило лише 53,3 %. Деяке збільшення валового виробництва продукції після 2000 р. кардинально не змінило ситуацію в аграрному секторі, а в тваринництві вона залишається незадовільною і по сьогодні, у 2010 р. виробництво тваринницької продукції складало лише 52,7 % від рівня 1990 р. В цілому 2010 р. характеризується приростом валової продукції сільського господарства у порівнянні з 2000 роком, який становив 29,1 %, що і спричинило скорочення загального обсягу виробництва валової продукції проти 1990 р. до 31 %. Ускладнення були викликані аномальними погодними умовами, соціально-економічною та політичною нестабільністю в нашій державі та ціновими збуреннями, які відбулися як на світовому, так і на внутрішньому продовольчому ринках, все це доводить обов'язковість державного регулювання аграрного сектора.

Таблиця 2. Кількість та динаміка діючих підприємств за організаційно-правовими формами господарювання у 2006—2010 рр.

Показник	2006 р.		2007 р.		2008 р.		2009 р.		2010 р.	
	одиниць	% до загальної кількості	одиниць	% до загальної кількості	всього	% до загальної кількості	всього	% до загальної кількості	всього	% до загальної кількості
Всього підприємств	57858	100,0	58387	100,0	59059	100,0	57152	100,0	56493	100,0
Господарські товариства	7545	13,1	7428	12,7	7879	13,3	7819	13,7	7769	13,8
Приватні підприємства	4112	7,1	4229	7,2	4326	7,3	4333	7,6	4243	7,5
Виробничі кооперативи	1373	2,4	1262	2,2	1101	1,9	1001	1,7	952	1,6
Фермерські господарства	42932	74,2	43475	74,5	43894	74,3	42101	73,7	41726	73,9
Державні підприємства	371	0,6	360	0,6	354	0,6	345	0,6	322	0,5
Підприємства інших форм господарювання	1525	2,6	1633	2,8	1505	2,6	1553	2,7	1481	2,7

Джерело: [7].

Крім вивчення динаміки виробництва валової продукції, слід проаналізувати основні показники ефективності аграрного виробництва, адже кількісний обсяг не може вказати на досягнення основної мети будь-якого виробництва — одержання прибутку. Оскільки прибуток вимірюється у грошових одиницях, а впродовж аналізованого періоду мала місце зміна грошових знаків, значні темпи інфляції, то вважаємо за доцільне аналізувати не динаміку прибутків (збитків) аграрних підприємств, а динаміку відносного показника прибутків у % до собівартості — рівня рентабельності. За аналізований період рівень рентабельності сільськогосподарських підприємств країни, починаючи з 1990 р. і до 2009 р., мав тенденцію до зниження, а з 1996 р. і до 2000 р. виробництво сільськогосподарської продукції було нерентабельне, і лише у 2001 р. аграрні підприємства покривають свої витрати із рівнем рентабельності 18,3 %. Починаючи з 2007 р. спостерігаємо тенденцію до поліпшення, і в 2010 р. рівень рентабельності склав 21,1 % це найбільший показник з 1995 р.

Слід зазначити, що саме 2000 р. дав початок пореформеного розвитку аграрного сектора економіки. На цьому етапі аграрних перетворень основним завданням був перехід до ринку, з метою підвищення ефективності виробництва сільськогосподарської продукції. Проте в аграрному секторі економіки за роки становлення ринкових відносин соціально-економічний ефект виявився негативним порівняно з іншими секторами.

Таблиця 3. Валова продукція сільського господарства України за період з 1990 по 2010 рр. (у порівнянних цінах 2005 р.), млн грн.

Показник	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2009 р.	2010 р.
Усі категорії господарств						
Валова продукція – усього у тому числі:	145874,9	94794,8	77889,4	92585,6	102092,6	100536,2
продукція рослинництва	66559,7	49370,7	43573,0	53975,6	61544,6	58677,6
продукція тваринництва	79315,2	45424,1	34316,4	38610,0	40548,0	41858,6
У тому числі сільськогосподарські підприємства						
Валова продукція – усього у тому числі:	101299,1	48625,5	26478,0	33802,4	45780,4	45149,2
продукція рослинництва	49913,8	27267,7	17820,4	21731,5	28498,7	26443,9
продукція тваринництва	51385,3	21357,8	8657,6	12070,9	17281,7	18705,3
господарства населення						
Валова продукція – усього у тому числі:	44575,8	46169,3	51411,4	58783,2	56312,2	55387,0
продукція рослинництва	16645,9	22103,0	25752,6	32244,1	33045,9	32233,7
продукція тваринництва	27929,9	24066,3	25658,8	26539,1	23266,3	23153,3

Джерело: систематизовано автором за даними Держкомстату України.

Однією з причин занепаду сільського господарства було те, що аграрна реформа не регулювалася державою і не мала комплексного характеру, а також була розтягнута в часі. Це було зумовлено тим, що вона здійснювалася в умовах загальноекономічної кризи в країні. Ряд негативних чинників, серед яких, насамперед, порушення міжгалузевого еквівалентного обміну, інфляційні процеси, низька купівельна спроможність населення, незадовільна матеріально-технічна база виробництва, відсутність достатньої інфраструктури ринку, не дозволили за такий короткий час більшості новоствореним аграрним і приватизованим підприємствам харчової промисловості повністю адаптуватись до жорстких вимог ринкової економіки [5, с. 16].

Нові відносини власності спричинили перехід до реальної зміни виробничих відносин у аграрному секторі. Формування виробничих відносин на основі приватної власності найбільш повно відповідає сутності товарно-грошових відносин та інтересам аграрних товаровиробників. Високу ефективність такого господарювання сільськогосподарських підприємств підтримує вітчизняний і зарубіжний досвід [6, с. 3].

У сучасних умовах наймасовішими та найжиттєздатнішими виробниками аграрної продукції в країні є особисті господарства населення, включаючи дачні ділянки, кооперативні сади і городи. Перевагою можна вважати їх незалежність від державних дотацій, високу пристосованість до обставин. В умовах економічної кризи, що супроводжується значним скороченням обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, господарства населення дозволили значною мірою забезпечити себе продовольством. Відмітимо, що господарствами населення у 2010 р. вироблено 97,4 % картоплі, 90,2 % баштанних культур, 88,1 % овочів, 83,6 % плодів і ягід, 24,2 % зерна, 17,5 % соняшнику та 7,9 % цукрових буряків.

За таких умов аграрні домогосподарства дають можливість хоча б кількісно розв'язувати продовольчу проблему. Водночас, напевне, ніхто не заперечуватиме тези, згідно з якою у віддаленій перспективі в цілому сектор аграрних домогосподарств має втратити своє сучасне соціально-економічне значення. Його наявність — ознака доіндустріальної епохи аграрного виробництва, тобто анахронізм для індустріального, а тим більше постіндустріального його розвитку. Нині таких господарств у розвинених країнах Заходу практично не існує. Там із загальної кількості ферм абсолютна більшість невеликих і навіть дрібних господарств, але це товарні (бізнесові) господарства [1, с. 119].

ВИСНОВКИ

Той факт, що продовольче забезпечення населення залежить, насамперед, від розвитку аграрного сектора, де безпосередньо створюється матеріальний фундамент життєдіяльності людини, вказує на пріоритетність аграрного сектора, тобто необхідність започаткування реорганізації економіки саме з цього сектора. Реалізація такого завдання пов'язана з наступними структурними складовими ринкової економіки: вільне підприємництво, де головною статтю повинен бути господар-власник; ринковий механізм вільної реалізації продукції та оптової торгівлі ресурсами, вільні ціни, що формуються попитом і пропозицією; ринкова інфраструктура, ринок товарів, капіталів, землі, праці, оцінка діяльності підприємств всіх сфер господарювання ринком. Подолати негативні тенденції розвитку аграрного сектора можна за умов здійснення раціональної стратегії його формування — усестороннього врахування купівельної спроможності населення, зміцнення аграрного виробництва, розвитку системи маркетингу та інфраструктури ринку, стимулювання експорту та обмеження імпорту аграрної продукції, розширення державного регулювання. З метою формування продовольчої безпеки України з позицій розвитку аграрного сектора необхідно:

— зорієнтувати виробництво аграрної продукції на

найбільш повне задоволення потреб споживачів і одержання максимального прибутку;

— звернути особливу увагу на покращення торгівлі, розвиток інфраструктури ринку, організацію реклами;

— розширити захист вітчизняних товаровиробників від імпорту та монополії в торгівлі й переробці;

— застосувати елементи державного регулювання ринку, а саме: квотування імпорту та застосування митних тарифів, пільгове кредитування виробництва та придбання основних засобів, регулювання обсягів виробництва для збалансування з потребами переробки промисловості та споживчого ринку, організація оптової збутової мережі та обслуговуючих кооперативів.

Необхідно зазначити, що у світовій практиці вже апробовано й успішно використовується цілий ряд ефективних інструментів впливу держави на аграрне виробництво та забезпечення продовольчої безпеки власного народу. З урахуванням світового досвіду в Україні доцільно застосовувати такі прогресивні заходи:

— реалізація різноманітних цільових програм підтримки сільського господарства за рахунок державного бюджету (програми — зерно, цукор, молоко тощо, охорони земельних і водних ресурсів, підвищення родючості ґрунтів, меліорації, розвитку кооперативних і фермерських господарств, зміцнення матеріальної бази новітнього рівня у сферах зберігання і доставки продуктів харчування до споживачів, тобто розвитку складського та холодильного господарства та інших складових ринкової інфраструктури, соціального обслушування аграрно відсталих та демографічно депресивних сільських районів, розвитку аграрної науки та освіти);

— регулювання, а нерідко й формування попиту на продукти харчування на внутрішньому ринку з певним обмеженням імпорту продукції, яка в достатніх обсягах виробляється в державі, надання безпосередньої продовольчої допомоги найбільшій верстві населення та закладам, які займаються соціальним забезпеченням і обслуговуванням громадян;

— державна підтримка національного аграрного товаровиробника на основі цільових субсидій, стимулювання експорту продуктів харчування через надання певних пільг і виплату дивідендів суб'єктам, які займаються зовнішньоекономічною діяльністю, а також на базі договірної (міжнародно-правового) закріплення продовольчих секторів на законних ринках, куди направляються експортні поставки продуктів харчування.

Література:

1. Кваша С.М. Невідкладні проблеми теорії управління в агробізнесі з позицій менеджменту XXI століття / С.М. Кваша, Г.М. Чорний, О.М. Павленко // Економіка АПК. — 2006. — № 4. — С. 100—106.

2. Корецький М. Х. Державне регулювання аграрної сфери у ринковій економіці: монографія / М.Х. Корецький. — К.: Вид-во УАДУ, 2002. — 260 с.

3. Ковальов В.В. Державне регулювання інвестиційної діяльності в аграрній сфері / В.В. Ковальов. — К.: ІАЕ УААН, 2003. — 182 с.

4. Малік М.Й. Розвиток підприємництва в аграрному секторі економіки / М.Й. Малік, О.Г. Шпикуляк // Економіка АПК. — 2006. — № 4. — С. 3—10.

5. Могильний О.М. Концепція розвитку сектора аграрної економіки пореформеного періоду: трансформаційна парадигма / О.М. Могильний // Економіка АПК. — 2002. — № 11. — С. 12—16.

6. Саблук П.Т. Становлення аграрної політики в Україні / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2006. — № 1. — С. 3—7.

7. Статистичний збірник: Україна в цифрах 2010 / [за ред. Ю.М. Остапчука]. — К.: Держкомстат України, 2011. — 252 с.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2012 р.